

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Требін Михайло Петрович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті здійснюється пошук методологічної, методичної та категоріальної основи нового для української соціології напрямку - соціології війни. Надається загальна характеристика цієї галузі соціологічного знання: її об'єкт, предмет, функції тощо. Підкреслюється, що актуалізація соціології війни на вітчизняному ґрунті зумовлюється необхідністю наукового аналізу якісно нових тенденцій збройної боротьби, причин та наслідків військових дій у контексті тих подій, що відбуваються на Донбасі. Зазначається, що війна як соціальне явище має дві діалектично пов'язані сторони: соціально-політичну і військово-технічну. Перша визначає, хто і в ім'я чого веде військові дії, а друга відображає ті матеріальні та людські ресурси, які використовуються у війні. Стверджується, що антитерористична операція за своїми учасниками і методами ведення бойових дій вже давно переросла у так звану «гібридну» війну. Найважливішою складовою цієї війни є інформаційна боротьба, в процесі якої створюються симулякри, які не мають нічого спільного з реальною дійсністю, але суттєво впливають на свідомість мільйонів людей, зомбуючи їх.

Ключові слова: соціологія війни, війна, «гібридна» війна, збройне насильство, незаконні збройні формування, наслідки війни.

В статье осуществляется поиск методологической, методической и категориальной основы нового для украинской социологии направления – социологии войны. Представляются общие характеристики этой отрасли социологического знания: объект, предмет, функции, направления исследований и т.д. Подчеркивается, что актуализация социологии войны на отечественной почве обуславливается необходимостью научного анализа качественно новых тенденций вооруженной борьбы, причин и последствий военных действий в контексте тех событий, которые проходят на Донбассе. Обосновывается, что война как социальное явление имеет две диалектически связанные стороны: социально-политическую и военно-техническую. Первая определяет, кто и во имя чего ведет военные действия, а вторая отражает те материальные и человеческие ресурсы, которые используются в войне. Утверждается, что антитеррористическая операция по своим участникам и методам ведения боевых действий уже давно переросла в так называемую «гибридную» войну. Важнейшей составляющей этой войны является информационная борьба, в процессе которой создаются симулякры, не имеющие ничего общего с реальной действительностью, но существенно влияющие на сознание миллионов людей, зомбируя их.

Ключевые слова: социология войны, война, «гибридная» война, вооруженное насилие, незаконные вооруженные формирования, последствия войны.

The article raises the question of finding methodological, methodical, categorical foundation for a new direction for the Ukrainian Sociology - Sociology of war. Given the general outlines of the industry sociological knowledge: the nature, objects, features, main directions of transformation qualitatively new trends of armed struggle, the consequences of military action in the context of the events that take place at the Donbas. It is proved that the war as a social phenomenon has two dialectically related parties: the socio-political and military-technical. The first shows you who and what is in the name of military action, and the second reflects the material and human resources that are used in the war. It is alleged that the anti-terrorist operation has long been turned into a so-called «hybrid» war on its members and methods of warfare. The major component of this war is information warfare, which are in the process of simulacra, having nothing to do with reality, but to destroy and deform the minds of millions of people.

Keywords: sociology of war, the war, «hybrid» war, armed violence, illegal armed groups, the consequences of war.

Людство вже 15 років живе у третьому тисячолітті нової ери. Сьогодні воно усвідомило, що перебуває на крихітній планеті, де не так вже й багато місця. ХХ ст. оголило у всьому своєму жаху глобальні наслідки, які пожинає людство через невміння жити у мирі та злагоді, зробило майже реальними

пророцтва Апокаліпсису. Війни не канули у Лету, і сьогодні вони – наша жахлива реальність. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, щорічно на планеті фіксується понад 30 збройних конфліктів, що призводять упродовж року до загибелі понад 1 000 осіб. У 2008 і 2011 роках їхня кількість досягла найвищої позначки – 37 конфліктів. За останні 15 років збільшилась і загальна кількість загиблих внаслідок бойових дій у таких конфліктах: з-понад 17 тис. осіб – у 2002 р. до понад 22,5 тис. – у 2011 р. [18, с.38]. Жахливим є те, що молох війни прийшов у черговий раз на нашу землю, і у Щорічнику СПІРІ за 2014 рік Україна вже буде фігурувати як країна, де ллється кров і гинуть люди.

Проблеми війни отримали всебічну і ґрунтовну наукову розробку. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Вегетій Ренат), Відродження (Н. Макиавеллі), Нового часу (К. фон Клаузевіц, А. Жоміні) і сучасності (Б. Александер, М. Гарєєв, М. Головін, М. Дейві, М. ван Кревельд, В. Сліпченко, А. Снесарев, Е. Тоффлер, Б. А. Фіске, Х. Хофмайстер), були виявлені, описані й обґрунтовані сутнісні ознаки війни, її закони, зміст і форми [1-4, 8, 19, 20, 22-24, 28, 30].

Протягом довгого часу нам здавалося, що війна обмине нашу країну в ХХІ ст., що ніколи ми не почуємо на вулицях наших міст і сіл свисту куль, розриву гранат і снарядів, не будуть підриватися на мінах мирні мешканці... Надія не здійснилася, збройний конфлікт постукався нам у двері, ми до нього виявилися неготовими як на повсякденнісному, так і на науковому рівні. Така галузь наукового знання, як соціологія війни, не була у фокусі уваги українських вчених, на відміну від російських [17, 21].

Метою цієї статті є визначення основних завдань соціології війни крізь призму сучасних подій в Україні.

Дослідженню феномену війни, її природи, сутності та змісту присвячена величезна кількість як наукових робіт і філософських трактатів, так і художніх творів. Війну називали і «батьком всього» (Геракліт), і «шляхом обману» (Сунь-Цзи), і продовженням «державної політики іншими засобами» (К. фон Клаузевіц) [8, т.1, с.11], акцентуючи насамперед на насильницьких засобах її ведення. Генерал-лейтенант Російської Імператорської армії М. Головін розглядав війну як свого роду соціальний невроз [3]. Німецький філософ і природознавець початку ХХ ст. Георг Фрідріх Ніколаї вбачав причини виникнення війни в біологічних інстинктах людини і її боротьбі за виживання [14]. За З. Фрейдом, причини війни криються в інстинкті смерті [29, с.265], за американським юристом У. Дугласом, – в інстинкті руйнування [6, с.23], за Нобелевським лауреатом К. Лоренцом, – у внутрішньовидовій агресії, властивій як тварини, так і людині [12, с.36-37, 49]. Вже наприкінці самого жорстокого століття в історії людства німецький філософ Хаймо Хофмайстер побачив у війні феномен життя [30].

Війна як *соціальне явище* має дві діалектично пов'язані сторони: соціально-політичну і військово-технічну. І якщо перша визначає, хто і в ім'я чого веде військові дії, то друга відображає ті матеріальні та людські ресурси, які використовуються у війні.

Внутрішній зміст війни залишається незмінним: при всьому різноманітті теорій походження війни вона була і залишилася боротьбою за зміну і перерозподіл соціальних ролей в ході розвитку суспільства. Війна зберегла незмінною і свою сутність: виявлення волі, що спрямовує зусилля шляхом саме збройної боротьби. Як підкреслював К. фон Клаузевіц: «*війна – це акт насильства, що має метою змусити супротивника виконати нашу волю*» [8, т.1, с.23]. При цьому завдання протидіючих сторін у більшості випадків полягало не в тому, щоб просто фізично ліквідувати ворога в ході збройної боротьби, а у знищенні супротивника саме як претендента на роль, яку хоче виконувати переможець, у тому, щоб змусити за допомоги збройного протистояння того, хто програв, виконувати іншу роль, що доповнює або заміщує раніше виконувану роль переможця.

З точки зору соціології, в якості необхідної умови виникнення війни виступає чинник справедливості. Під ним розуміється неможливість мирного співробітництва суб'єктів соціальних відносин у колишніх ролях у зв'язку зі змінами у світовому співтоваристві. З точки ж зору політології, війна обов'язково виникає тоді, коли конкуруючі держави приходять до усвідомлення, що інша сторона стала надто слабкою, або, навпаки, - занадто сильною. Це сталося з Україною у 2014 р., коли Російська Федерація, скориставшись правовими і політичними колізіями в нашій країні, що виникли внаслідок «революції гідності», анексувала Крим та підтримала сепаратистський рух на Донбасі.

Згідно з соціологією, будь-який суб'єкт (особистість, організація, країна) може бути описаний за допомогою засвоєних і прийнятих ним або вимушено виконуваних соціальних функцій і зразків поведінки, тобто соціальних ролей, що випливають з його соціального статусу в даному суспільстві в даний час. При цьому в будь-якій людській справі можна виділити три функції: забезпечення, управління і виконання. Забезпечення дає засоби, управління - цілі, а виконання призводить до результату. В процесі війни відбувається перерозподіл цих функцій. Виходячи з цього, основною метою будь-якої війни є не просто знищення супротивника як такого, а силовий перерозподіл ролевих функцій країн на світовій

арені або соціальних груп усередині країни, якщо мати на увазі громадянську війну. Тому сенс будь-якої війни можна зрозуміти лише в діалектичному зіставленні ситуації, що породила цю війну, з ситуацією, що склалася після її завершення. Якщо говорити про сенс війни, що відбувається в Україні, то підтримка сепаратистів на Донбасі, анексія Криму – все це спрямовується вищим керівництвом Росії на знищення української державності, на створення нової геополітичної конфігурації на євразійському континенті.

У ході розвитку людської цивілізації війна, не змінивши своєї сутності, суттєво змінила форми і методи ведення бойових дій. Суттєвих змін дістала зброя: від холодної, яка застосовувалась у стародавні часи, до ракетно-ядерної та інформаційної [24, с.55,59]. Змінився характер і масштаб війни.

У науковій літературі існує багато точок зору щодо сутності сучасної війни. Так, С. Тюшкевич стверджує, що сучасна війна – це складне суспільно-політичне явище, особливий стан суспільства і держави, пропонуючи своє визначення війни: «війна - особлива, насильницька форма взаємин держав і народів, специфічна форма розв'язання протиріч і спірних питань між ними» [27, с.13]. На думку В. Потехіна, «війна – спосіб вирішення суспільних протиріч шляхом знищення, геноциду або дезорієнтації супротивника з метою захоплення або перерозподілу його ресурсів» [16]. Отже, у сучасному розумінні війна - це суспільно-політичне явище, пов'язане з корінною зміною характеру відносин між державами і націями і переходом протиборчих сторін від застосування невійськових, ненасильницьких форм і способів боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів збройної боротьби для досягнення певних політичних та економічних цілей. Як підкреслював К. фон Клаузевіц, «війна є зіткненням значних інтересів, що розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів» [8, т.1, с.163]. При цьому головним засобом ведення війни є збройні сили та воєнізовані формування. Разом з тим у війні часто використовуються й інші (незбройні) форми боротьби, але основна і вирішальна форма боротьби у війні - саме збройна.

Останніми роками виникла форма збройного конфлікту, що починається з «мирних» антиурядових акцій і завершується жорстокою громадянською війною й зовнішньою інтервенцією. Така війна виходить за рамки традиційних уявлень про неї, набуваючи комбінованого характеру, перетворюючись на заплутаний клубок політичних інтриг, запеклої боротьби за ресурси й фінансові потоки, непримиренних цивілізаційних зіткнень. Тут застосовуються всі можливі засоби, сторони вдаються до будь-яких, у тому числі найбезчесніших, способів і прийомів дій – як силових, так і несилових. Жертвами конфлікту нового типу стають мирні жителі, насамперед найбільш беззахисні категорії населення – люди похилого віку, жінки і діти. В умовах такої війни стає неможливим відрізнити правих від винних, ворогів від союзників, простих мирних громадян від бойовиків і терористів-смертників. Прихована чи явна зовнішня військова інтервенція, здійснена сусідніми країнами зі застосуванням високотехнологічних засобів розвідки та новітньої зброї, в тому числі інформаційної, надає такому збройному конфліктові ще більш заплутаного та неоднозначного характеру. Змістом військових дій у війні даного типу стає не фізичне знищення збройних сил супротивника, а деморалізація і нав'язування своєї волі всьому населенню держави. На полі бою сучасного збройного конфлікту поряд з регулярними військами з'являється безліч нових дійових осіб – формування повстанців і бойовиків, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, приватні військові угруповання і легіони іноземних найманців, підрозділи спецслужб різних країн світу, а також військові контингенти міжнародних організацій. Такий тип ведення бойових дій отримав назву «гібридної війни». Концептуальним обґрунтуванням цієї війни протягом ХХІ ст. займалися насамперед американські військові теоретики – Р. Глен, Дж. Гордон, Д. Кілаллен, Дж. Маккуен, Дж. Маттіс, Дж. Мацумура, У. Немет, Е. Сімпсон, Р. Уїлкі, Н. Фрейер, Ф. Хоффман, норвезький фахівець Г. Карлсен, нідерландський дослідник Ф. ван Каптен та ін. [31-39].

Саме такі бойові дії відбуваються на Донбасі [25]. «Гібридній» війні, що стала нашою реальністю, притаманним є те, що, по-перше, вона поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії і відповідних їхніх учасників (поряд зі збройними силами учасниками війни стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-друге, початок «гібридної» війни пов'язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по-третє, протягом всієї «гібридної» війни дуже важливе значення приділяється боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними суб'єктами виступають не військові, а цивільні: ЗМІ, перш за все телебачення та Інтернет.

Війна - це завжди поєдинок. У війні є нападаюча сторона і сторона, що обороняється. На відміну від збройного конфлікту, війна завжди повинна закінчуватися перемогою. У класичному розумінні перемога – це бойовий успіх, нанесення поразки військам супротивника, досягнення цілей, поставлених в межах конкретної бойової операції чи війни в цілому. Перемога як успішний підсумок війни для однієї з протиборчих сторін виявляється в розгромі або капітуляції супротивника, повному придушенні його здатності до опору. У цьому випадку досягнутий військовий результат трансформується в політичну перемогу, завдяки чому укладається мирний договір, що відображає післявоєнні ролі сторін, що воювали,

з точки зору переможця та його союзників. Питання про політичний сенс і зміст перемоги у війні необхідно розглядати насамперед з урахуванням політичного змісту війни в контексті тих політичних цілей, які в ній ставляться. Від них залежить характер війни - обмежений або тотальний, а часто і рівень «тотальності» війни. При цьому соціально-політичний характер війни може бути ідентичним чи протилежним для воюючих сторін. Цілі цих сторін можуть значно змінюватися у ході війни під впливом різного роду обставин, насамперед під впливом ходу військових дій. У цьому проявляється специфіка зворотного зв'язку між війною і політикою, політикою та військовою стратегією. Заміщення політичної мети ідеологічними установками для військово-стратегічного планування, як показує історія, може негативно позначитися на підсумках війни та її наслідках.

Роль будь-якої війни в історії простягається далеко за хронологічні рамки її ведення і безпосередні підсумки. Остаточно роль війни в історії розкривається в її наслідках, під якими розуміється характер змін у розстановці соціально-економічних, політичних і духовних сил між державами і всередині них, що складається в результаті військових дій, понесених втрат та ступеня реалізації цілей сторін, що воювали. Виділяють безпосередні та віддалені наслідки війни. Історичну роль тієї чи іншої війни необхідно оцінювати за її наслідками лише в рамках однієї епохи, оскільки нова епоха потребує і нового вирішення проблеми війни і миру. Наслідки «гібридної» війни на Донбасі вже є жахливими, а будуть ще жахливішими [26]. «В'єтнамський» і «афганський» синдроми – ніщо у порівнянні з «АТОшним» синдромом, що починає проявлятися. А якщо взяти до уваги культурний шок і культурну травму, що пережили громадяни України і насамперед Донбасу, то прогнозувати колишні дружні стосунки з «братнім» народом Російської Федерації буде важко. Нас очікує хвиля русофобії, українофобії, непорозуміння, створення нових симулякрів, що не будуть відповідати дійсності, але будуть розповсюджуватися ЗМІ країн світу.

Таким чином, перед українськими соціологами сучасність поставила нагальне завдання – активізувати дослідження у галузі соціології війни, розбудовуючи її методологічну і методичну базу, категоріальний апарат тощо. Це дозволить вирішити численні теоретичні та практичні завдання, пов'язані з визначенням закономірностей війни, розкриттям її сутності, рис, трансформації цілей, масштабів, характеру і засобів збройної боротьби, людського чиннику, наслідків воєнних дій для конкретної країни та людства в цілому.

Література:

1. Александер Б. Как выигрываются войны [Текст] / Б. Александер; Пер. с англ. В. Беленького. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 604 с.
2. Гареев М. А. Если завтра война?.. (Что изменится в характере борьбы в ближайшие 20–25 лет) / М. А. Гареев. – М. : ВладДар, 1995. – 238 с.
3. Головин Н. Н. Наука о войне: избр. соч. [Текст] / Николай Николаевич Головин; сост. И. А. Вершинина. – М. : Астрель, 2008. – 1008 с.
4. Грозное оружие: Малая война, партизанство и другие виды асимметричного воевания в свете наследия русских военных мыслителей. – М. : Военный университет, Русский путь, 2007. – 760 с.
5. Дейви М. Эволюция войн [Текст] / Морис Дейви; Пер. с англ. Л. А. Калашниковой. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с.
6. Дуглас У. О. Трехсотлетняя война. Хроника экологического бедствия [Текст] / Уильям О. Дуглас; Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1975. – 240 с.
7. Керсновский А. А. Философия войны [Текст] / А. А. Керсновский. – М. : Издательство Московской Патриархии, 2010. – 208 с.
8. Клаузевиц К. О войне. В 2 т. [Текст] / К. Клаузевиц. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2002.
9. Корчмит-Матюшов (Милованов) В. И. Предназначение войны [Текст] / В. И. Корчмит-Матюшов (Милованов). – М. : Слово, 2000. – 180 с.
10. Корчмит-Матюшов (Милованов) В. И. Теория войн [Текст] / В. И. Корчмит-Матюшов (Милованов). – М. : БФРГТЗ «Слово», 2001. – 133 с.
11. Кревельд М. ван. Трансформация войн [Текст] / М. ван Кревельд; Пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
12. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») [Текст] / К. Лоренц; Пер. с нем. – М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.
13. Макейчик А. А. Философия войны [Текст] / А. А. Макейчик. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2010. – 131 с.
14. Николаи Г. Ф. Биология войны: Мысли естествоведа [Текст] / Г. Ф. Николаи; Пер. с нем.; Предисл. Р. Роллана. – Изд. 2-е. — М. : Изд-во ЛКИ, 2007. — 248 с.

15. Попов И. М. Война будущего: взгляд из-за океана. Военные теории и концепции современных США [Текст] / И. М. Попов. – М. : АСТ, 2004. – 444 с.
16. Потехин В. К. Современные консциентальные войны и Национальная Безопасность России [Электронный ресурс] / В. К. Потехин. – Режим доступа: <http://www.milresource.ru/Potekhin-1.html>
17. Серебрянников В. В. Социология войны [Текст] / В. В. Серебрянников. – М. : Ось-89, 1998. – 320 с.
18. СІПРІ 2013: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека [Текст]: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. – К. : Заповіт, 2014. – 520 с.
19. Слипченко В. И. Войны шостого покоління: Оружие и военное искусство будущего [Текст] / В. И. Слипченко. – М. : Вече, 2002. – 384 с.
20. Снесарев А. Е. Философия войны [Текст] / А. Е. Снесарев. – М. : Финансовый контроль, 2003. – 287 с.
21. Соловьев С. С. Основы практической военной социологии [Текст] / С. С. Соловьев; ред. В. Б. Григорьев. – М. : Анкил-Воин, 1996. – 239 с.
22. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве [Текст] / Сунь-Цзы, У-Цзы; Пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
23. Тоффлер Э. Война и антивоенна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века [Текст] / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер; Пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
24. Требин М. П. Войны XXI века [Текст] / М. П. Требин. – М. : АСТ; Минск : Харвест, 2005. – 608 с.
25. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність [Текст] / М. П. Требін // Український соціум. – 2014. – №3(50). – С. 113–127.
26. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України [Текст] / М. П. Требін // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. – 2015. – Випуск 6. – С. 89-98.
27. Тюшкевич С. А. Законы войны: сущность, механизм действия, факторы использования [Текст] / С. А. Тюшкевич. – М. : «Книга и бизнес», 2002. – 360 с.
28. Фиске Б. А. Искусство ведения войны. Эволюция тактики и стратегии [Текст] / Бредли Аллен Фиске; Пер. с англ. Л.А. Карповой. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2013. – 413 с.
29. Фрейд З. Почему война? [Текст] // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М. : Ренессанс, 1992. – С. 257-269.
30. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат [Текст] / Хаймо Хофмайстер; Пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.
31. Freier N. The Defense Identity Crisis: It's a Hybrid World [Text] / Nathan Freier // Parameters. – 2009. – Vol. XXXIX. – Autumn. – P. 5-17.
32. Freier N. Hybrid Threats and Challenges: Describe... Don't Define / Nathan Freier. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/343-freier.pdf>.
33. Hoffman F. G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars [Text] / Frank G. Hoffman. – Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. – 72 p.
34. Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges [Text] / Frank G. Hoffman // Joint Force Quarterly. – 2009. – 1st Quarter. – No 52. – P. 34-39.
35. Kilcullen D. The Accidental Guerilla. Fighting Small Wars in the Midst of a Big One / David Kilcullen. – New York : Oxford University Press, 2009. – 384 p.
36. Mattis J. N. Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars [Text] / James N. Mattis and Frank G Hoffman // Proceedings. – 2005. – November. – P. 18–19.
37. McCuen J. J. Hybrid Wars [Text] / John J. McCuen // Military Review. – 2008. – April-May. – P. 107–113.
38. Simpson E. Thinking about Modern Conflict: Hybrid Wars, Strategy, and War Aims / Erin Simpson // Conference paper presented at the Midwest Political Science Association, Palmer House Hilton, Chicago, Illinois, April 7, 2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.allacademic.com/meta/p84945_index.html.
39. Wilkie R. Hybrid Warfare: Something Old, Not Something New [Text] / Robert Wilkie // Air & Space Power Journal. – 2009. – Winter. – Vol. XXIII, No.4. – P.13-17.